

**АСАБЛІВАСЦІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ
СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧАЙ ЛЕКСІКІ Ў РАМАНЕ
К. ЧОРНАГА «ЗЯМЛЯ»**

Карпечкіна Дзіна Аляксееўна

дацэнт кафедры агульнага і славянскага мовазнаўства
ўстановы адукацыі «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.А. Куляшова»;

кандыдат філалагічных навук, дацэнт

У артыкуле разглядаецца тэматычная група лексікі, непасрэдна звязаная з назвай твора, – сельскагаспадарчая. Выяўляюцца яе мікрагрупы, у складзе якіх рэалізуюцца гіпоніма-гіперанімічныя адносіны. Вызначаецца сфера ўжывання сельскагаспадарчых намінацый, аналізуецца спосаб уяўлення апошніх у тэкст рамана.

Многія айчыныныя пісьменнікі ў 20–30-я гг. XX ст. звярталіся ў сваіх эпічных творах да апісання жыцця вёскі, штодзённай сялянскай працы на зямлі (М. Лынькоў у раманах «На чырвоных лядах», К. Крапіва ў раманах «Мядзведзічы», М. Зарэцкі ў раманах «Вязьмо» і інш.). Гэта бачыцца нам заканамерным, паколькі беларуская нацыя ў сваёй глыбіннай аснове заснавана на земляробчай працы. Свой важкі ўклад у распрацоўку тэмы зямлі і быцця чалавека на ёй унёс і К. Чорны, напісаўшы ў 1926–1927 гг. рамана (на словах сучаснікаў, паэму ў прозе) «Зямля», які быў першай кнігай задуманай аўтарам трылогіі.

Як вядома, назва твора звычайна патэнцыяльна зараджана яго ідэяй. У тэксце твора сэнс загалоўка «разгортваецца семантыкай цэлага веера сэнсава <...> і тэматычна роднасных лексем» [3, с. 35]. Назва рамана К. Чорнага наглядна рэпрэзентуе, што ў цэнтры пісьменніцкага роспаведу трывала аснова сялянскага існавання – зямлі і ўсё, што з ёю звязана. Таму, натуральна, што нашу даследчыцкую ўвагу прыцягнула тэматычная група лексікі, непасрэдна звязаная з назвай твора – сельскагаспадарчая.

Сельскагаспадарчая лексіка рамана «Зямля» прадстаўлена разнастайнымі тэматычнымі групамі: 1) словы, якія абазначаюць агульныя земляробчыя і раслінаводчыя паняцці (*града, расада, сенажаць, папар, ураджай, ярына, ялавіна*); 2) словы, што абазначаюць сялянскія прылады для апрацоўкі зямлі, збірання і перапрацоўкі яе пладоў (*церніца, сахор, жорны, сячка, малатарня*); 3) словы для абазначэння частак конскай вупражы (*цуалі, аброць, аглабіны, драбіны, разваліны*); 4) словы, што абазначаюць пабудовы для ўтрымання жывёлы, захоўвання сельскагаспадарчага інвентару, апрацоўкі прадуктаў раслінаводства і жывёлагадоўлі (*хлеў, свінух, загарадка, адрына, прыгрэбка, сыраварня, свіран, сушня*); 5) словы, якія абазначаюць назвы сельскагаспадарчых жывёл (*конь, свінні, гусак, карова, япрук, парасюк, парасяты, індычка, павень, жарабяты, жарабец*); 6) словы для абазначэння пладоў паляводства, садаводства, агародніцтва (*яблыкі, авёс, грэчка, жыта, ячмень, бульба, гарох, боб, цыбуля, фасоль*); 7) словы для абазначэння сялянскай працы (*сяўба, малацьба, шаткаванне, цупанне, баранаванне*). Апошняя група намінацый найчасцей прадстаўлена ў тэксце рамана К. Чорнага комплекснымі структурамі з дзеясловам (у якасці апорнага кампанента), што выражае тое ці іншае дзеянне ці працэс: *травіць авёс, напаяць коней, сеяць жыта, замяшаць свінням, распрагаць каня, урзаць сечкі, звязваць цыбулю, прывучыць да лейцаў, вазіць снапы, аб'язджаць жарабіцу ператрасаць салому рэзаць сечку, дзерці крупы, цадзіць малако, цупаць цэпам*. Іншыя групы намінацый часта ўтвараюць цэлыя мікрагрупы, у складзе якіх рэалізуюцца як родавыя, так і відавыя паняцці. Напрыклад, гіперонім *саломы* семантычна падпарадкоўвае наступныя гіпонімы, прадстаўленыя ў тэксце рамана – *ячменная саломы, чорная саломы, расцярушаная саломы, аўсяная саломы, белая саломы*; родавае паняцце *ралля* – відавыя паняцці *чорная ралля, прысохшая ралля; грушы* – асеннія *грушы, цвёрдыя грушы; ржышча (іржышча) – палявое ржышча, аўсянае ржышча*. Радзей у параўнанні з вышэйразгледжанымі тэматычнымі групамі ў тэксце рамана прадстаўлена лексіка для называння хвароб свойскай жывёлы: *курч, кароста*; лексіка звязаная з рэаліямі тагачаснага вясковага жыцця: *перамер зямлі, каморнік, малочнае таварыства, прадналог*.

Часам аўтар выкарыстоўвае ў тэксце рамана не толькі агульнаўжывальныя сельскагаспадарчыя лексемы, але і вузкамясцовыя іх варыянты (*бульба – картопля, бульбянік – картоплянік, папар – папарцы, паплавы – паплаўцы*), прычым апошнія рэдка ўжываюцца ў аўтарскай мове, часцей – у маўленні персанажаў (сельскіх жыхароў): «*Яшчэ часамі пастушкі гналі авечкі ветравым полем і туманілі неба дымам сухога картопляніку*» [4, с. 426]. «*Цётка ж, расчырванелая каля агню, гаварыла ім:*

• *От зараз, дзеткі, я дам вам паснедаць картоплі з скваркамі*» [4, с. 349].

• *Тымчасове я зноў пра гэтыя самыя папарцы* [4, с. 352].

• *... У цябе папалец за гумном і гумно ...* [4, с. 281].

Вузкаямясцовымі ў маўленні персанажаў з'яўляюцца і сінтаксічныя канструкцыі з назойнікам у форме роднага склопу (на месцы вінавальнага) пры дзеясловах, што абазначаюць пэўны від дзейнасці: «*<...> Павал<...> прыпынуў каня і нарабіў крыку:*

– *Вы думаеце, калі я не паспеў прыбраць усяго свайго аўса<...>, дык думаеце, я так і пакінуў на патраву вашым коням, каб вы іх павывалакавалі?!*» [4, с. 288].

– *Я гляджу гаспадаркі, бо хачу жыць на свеце, а не прападаць* [4, с. 321].

Часта ўжываюцца і канструкцыі з назойнікамі ў форме назойнага склопу множнага ліку на месцы літаратурнага вінавальнага: «*Ён паставіў лямпу на лаву і выпусціў з падпечку куры*» [4, с. 314]; «*Цяпер засталася толькі напаяць коні*» [4, с. 315].

Значэнні большасці сельскагаспадарчых намінацый (і агульнаўжывальных, і дыялектных па паходжанні), ужытых К. Чорным у раманах, вядомыя амаль любому, хто валодае беларускай мовай. Але што абазначаюць асобныя з іх, можна зразумець толькі з тэксту твора. Напрыклад, слова *прыгрэбка*, ужытае па-за кантэкстам, успрымаецца нам як назойнік для абазначэння працэсу, дзеяння, звязанага з прыграбнем часосці. І толькі кантэкст дазваляе сцвярджаць, што *прыгрэбка* – гэта не дзеянне, а збудаванне: «*Пачынаўся вечар. Тамаш пайшоў у прыгрэбку і да цямна ўспеў яшчэ павысыпаць з мяшкоў у пораб бульбу*» [4, с. 363]. Значэнне некаторых сельскагаспадарчых лексем і словазлучэнняў тлумачыцца аўтарам непасрэдна ў тэксце рамана вуснамі герояў: «*Сабастьян прыйшоў з дому, убачыў у агародзе Мацвея, падаўся да яго, сеў побач з ім <...> і сказаў:*

– *А я кагадзе дома каровам сечкі ўрзаў, салому папалам з канюшынаю мяшай...*» [4, с. 350].

Пра трапяткія адносіны аўтара да зямлі, яго любаванне ёю гаворыць той факт, што зямля паўстае ў К. Чорнага як жывая, адухоўленая істота: «*Зямля была ў дрымоце і салодкім забыцці. Адаўшы ўраджай, яна поўнілася цяпер альбакадумным характэрам бурнай цышыні*» [4, с. 331] (відавочная паралель жанчына-маці – зямля-маці (карміцелька)). «*Гойдаліся вятры на дрэвах, зямля маўчала, слухала ў чулай дрымоце і вострай чуласці*» [4, с. 426]. «*Пад вечар выбілася з-за хмар сонца, і зноў летнім тварам зарадавалася зямля. Была ў гэтай радасці задумёнасць жоўтых далей апусцелага поля і трывога шуму сініх кустоў*» [4, с. 323]. Не толькі зямля, але і ўсё, што з'яўляецца яе неад'емнай часткай (*поле, грушы, трава* і нават *зелез саломы*), успрымаецца нам як жывое, дзякуючы пісьменніцкаму майстэрству К. Чорнага. *Поле* здольна весяліцца і журыцца, трава і зямля – маўчаць, а сухая саломы і пажаўцелая трава – быць задумлівымі: «*Пахла поле жытняю рунню; весялілася поле вячэрнім змрокам. Узнімаліся ў полі дзівосныя сцены далёкіх лясоў, маўчала каля дарогі сухое зямле*» [4, с. 441]. «*За кустамі журылася поле; іржышча і ралля межаваліся з чырванаватаю жытняю рунню*» [4, с. 331]. «*<...> пастушкі гналі авечкі <...>. Пробавалі спяваць салдацкія песні. Пасля маўчалі, аддаючыся задумёнасці сухой саломы і пажаўцелай травы. І якая ж трава маўчала на полі!*» [4, с. 426].

Нярэдка сельскагаспадарчая лексіка выступае ў складзе аўтарскіх параўнанняў: дзеці «*зсталіся дробныя, як боб*», «*гадуюцца, як парасяты*»; туман, «*як малако*»; дно рэчак, «*як конскае вока*», чыстае і ціхае.

Сельскагаспадарчая лексіка ў раманах выступае не толькі для абазначэння пэўных рэалій, звязаных з вясковым жыццём,

але і ўваходзіць у склад розных устойлівых выразаў, напрыклад, праклёнаў: «Гадкі быў чалавек, каб яму **колам зямля**, нікому ніколі добра не зрабіў» [4, с. 390]; прымавак: «Налівай, кумок. Як той казаў, ні калі было, ні калі будзе. **Абы**, бог даў, **кабылка жарабят вадзіла**» [4, с. 453]; «**А панаватыя заўсёды свінаватыя бываюць**» [4, с. 366]; фразеалагізмаў: «**І калі дзе прыйдзецца, дык слова з цябе не выцягнуць, як бы табе цяляты язык аджавалі**» [4, с. 292].

Яшчэ адна асаблівасць функцыянавання сельскагаспадарчай лексікі ў рамане заключаецца ў тым, што ўся яна расквачана колерамі і насычана незвычайнымі пахамі: «<...>познія яблыкі **чырвоняцца** яшчэ на дрэвах» [4, с. 397]; «**Каморнік і Алесь** <...> ішлі поплич па **рыжых** паплавах» [4, с. 397]; «**За загарадкаю жаўцела ячменная салом**» [4, с. 446]; «**Зямля была пярэстаю**» [4, с. 451]; «<...>поле маўчала **чорнай цішынёю**» [4, с. 451]; «**Зямля**<...>**пахла моцна і востра**» [4, с. 397]; «<...>**прыемны запах цвёрдых ігруш**» [4, с. 400]; «**Пахла зямля карою дрэваў, халодным карэннем мокрага зелля з рэкавых берагоў і з дна рэчак** <...>» [4, с. 426]; «**Поле пахла ветрам**» [4, с. 426]; «**Пахла сена, пахла зяленіва сухой травы ў аўсянай саломе. Вясялай вільгаццю пахнуў ток**<...>» [4, с. 384].

Такім чынам, сельскагаспадарчая лексіка прадстаўлена ў тэксце рамана К. Чорнага «Зямля» разнастайнымі тэматычнымі групамі, яна розная па паходжанні і структуры, выкарыстоўваецца пісьменнікам для выражэння зместу твора, арганічна ўзаемадзейнічае з іншымі лексічнымі пластамі, дапамагае фарміраваць своеасаблівы «лексічны лейтматыў» [3, с. 36] рамана.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Дасаева, Т. Улада зямлі : мастацкае ўвасабленне праўды жыцця ў рамане «Зямля» і апавесці «Лявон Бушмар» К. Чорнага / Т. Дасаева // Беларуская мова і літаратура. – 1990. – № 6. – С. 34–37.
2. Навуменка, І. Я. Ранні Кузьма Чорны (1923–1929) / І. Я. Навуменка. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 95 с.
3. Плотнікаў, Б. Музычная лексіка ў паэме «Сымон-музыка» Якуба Коласа / Б. Плотнікаў // Роднае слова. – 2005. – № 3. – С. 35–36.
4. Чорны, К. Збор твораў : у 6 т. / К. Чорны. – Мінск : Маст. літ., 1988. – Т. 2 : Раманы. – 518 с.